

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА СЎЗ ҲАҚИДА

Шарипов Галиевич Фазлиддин

Гулистон давлат университети доцент

fazliddindpr@mail.ru

Олтиной Ашуралиевна Эгамова

Гулистон давлат университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўзбек тилшунослигининг энг долзарб масалаларидан бири - сўзларни туркумларга ажратиш бўйича ўзбек олимларининг турли қарашлари келтирилган. Шу билан бирга, биз оддийдан мураккабга ўтиш тамойили асосида илмий изланишлар олиб бораётган олимларимизнинг ишларини кузатмоқдамиз. Европа ва рус тилшуносларининг замонавий ўзбек морфологияси ва нутқ қисмларини такомиллаштиришга таъсири тан олинган. Аммо илм-фан тараққиёти қариндош ва яқин қариндош тилларнинг таъсири натижасида содир бўлишини бир асрдан кўпроқ вақт давомида тасдиқланган жараён деб ҳисоблаш мумкин.

Калит сўзлар: нутқ қисми, грамматик маъно, нутқнинг асосий қисмлари, бўйсунувчи қисмлар, нутқнинг махсус қисмлари.

ABOUT THE WORD IN UZBEK LINGUISTICS

ABSTRACT

This article presents various views of Uzbek scientists on one of the most pressing issues in Uzbek linguistics-the division of words into categories. At the same time, we observe the work of our scientists who conduct scientific research on the basis of the principle of transition from simple to complex. The influence of European and Russian linguists on the improvement of modern Uzbek morphology and parts of speech is recognized. But the fact that the development of science occurs as a result of the influence of related and closely related languages can be considered as a process that has been confirmed for more than one century.

Keywords: part of speech, grammatical meaning, main parts of speech, subordinate parts of speech, special parts of speech.

КИРИШ

XX асрнинг ўрталарида, ўзбек тилшунослигининг ривожланишига катта ҳисса қўшадиган асар «Ўзбек тили морфологиясига кириш» рисоласи 1953 йилда профессор А.Ғуломов томонидан яратилди [1.Б. 3-26; 9]. Ўзбек тилшунослигига «Сўз ҳақидаги грамматик таълимот» мана шу рисола орқали кириб келган дейиш мумкин. Буни олимнинг қуйидаги фикрларида кўриш мумкин: «Сўз нутқнинг энг асосий бўлакларидандир, чунки инсонларнинг ўзаро алоқа-аралашувида, фикрлашувида энг муҳим вазифани гап ва сўз бажаради. Демак, сўз фикр баён қилишида энг асосий вазифани бажаради: фикрни гап ифода қилади, гап эса сўзлардан тузилади... Гап билан сўз бири бири билан зич боғланган бўлиб, буларнинг орасида диалектик бирлик бор. Тилнинг асосий материали сўз бўлиб, у турли маъноларни ифодалашга хизмат қилади» [1.Б. 3-26]. Олимнинг морфология моҳияти ҳақидаги фикри («Морфология - сўз ҳақидаги грамматик таълимот») А.Нурмонов ва бошқалар томонидан 2001 йили назарий грамматика тарзида тузилган морфологияга оид китобда сал бошқача кўринишда берилган бўлса-да, масалан, «Морфология грек, *morfos* «шакл», *logos* «таълимот» сўзларидан олинган бўлиб, сўз шакллари ҳақидаги таълимотдир» кўринишида қайд этилган [12. Б. 29]. Кўринадики, моҳият бир хил.

Хуллас, ушбу мақолада сўз бўйича айтилган илмий қарашларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамыз.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек формал тилшунослигини асосчиларида бири А.Ғуломовнинг илмий асарлари ҳамда кейинги илмий янгиликларнинг асосчилари ва уларнинг “сўз” тўғрисидаги фикрларини кузатишимиз мумкин. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий таҳлил усулларидадан фойдаланилган.

А.Ғуломов «Сўз нутқнинг энг асосий бўлакларидандир» деган экан, унга шу ўринда грамматик бирлик тарзида, яъни морфологик бирлик сифатида ёндашяпти. Бу фикр морфологик сўз ҳақидадир - нутқнинг қисми бўлган бирлик ҳақидадир. Демак, олим нутқий бирлик бўлган сўз билан, тил бирлиги ҳисобланувчи сўзни фарқлаб, идрок этиб унга муносабат билдираяпти. Сўзнинг фикр баён қилишда, нутқ жараёнида энг асосий вазифани бажаришини алоҳида таъкидлайди. Тилнинг асосий материали сўз эканлигини, у орқали турмушнинг турли томонлари, кишилиқ жамиятининг,

инсоннинг турмуш тажрибалари акс этишини уқтиради. Сўз ҳақидаги фалсафий таълимотга баҳо беради, яъни гап билан сўз ўртасида бир-бири билан зич боғлиқлик борлигига ишора қиляпти. Олим ўз фалсафий қарашларини давом эттириб: «Ҳар бир сўзнинг икки томони бордир: ички ва ташқи томони.

Биринчиси - сўзнинг маъноси, иккинчиси - сўзнинг товуш томони (сўзнинг маълум фонетик конунлар асосида уюшган товушлар комплексида ёки бир товушдан иборат бўлиши). Ҳар бир сўз шу икки томоннинг бирлигидан иборатдир. Демак, сўз - нутқнинг мустақил бўлаги, у маъно ва шаклланиш жиҳатидан бир бутунликка эгадир; сўз семантик ва грамматик бутунликдан иборатдир».

Келтирилган фикрларни таҳлил қилиб ўтиришнинг зарурати йўқ деб ўйлаймиз. Чунки сўз ҳақидаги умумий таълимотнинг туб моҳияти бу фикрларда ўз ифодасини топганлиги барчага маълум. Фақат шуни жиддий таъкидлаш жоизки, юқорида айтилган ва қуйида айтиладиган қарашлари билан тилнинг система эканлигини, тил сатҳларининг бир-бири билан диалектик алоқада эканлигини, умумийлик-хусусийлик муносабатини, имконият-воқелик, тасодиф ва зарурият, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, динамиклик ва статиклик муносабатларини теран очиб беради. Олим: «Сўз лексикологиянинг ҳам, грамматиканинг ҳам объектидир... лексикология сўзнинг маъносини, бу маънонинг тараққий этиш йўлларини, сўзнинг қўлланишини ва шу кабиларни текширади; грамматика эса, сўзнинг структурасини, составини - морфемаларини, сўзнинг туркумларга бўлинишини текширади. Бу икки хил текшириш бир-бири билан боғлиқдир... Морфология билан синтаксис грамматиканинг ўзаро боғланган, тенг ҳуқуқли, мустақил қисмларидир» [1.Б. 5]. (5-бет). Биз биламизки, ўзбек тилшунослигида XX асрнинг 90-йилларидан кейин тил сатҳларининг бир-бири билан алоқадорлиги-боғланганлиги борасида бир нечта докторлик диссертациялари ёқланди-махсус тадқиқотлар олиб борилди[3;10]. Мазкур ишлар, А.Ғуломовнинг тил сатҳлариаро алоқадорлик, юқоридаги келтирилган категориялар муносабатлари, шакл-мазмун бирлиги ҳақидаги фикрларини тасдиқлаш доирасида бўлди, дейиш мумкин.

Кўрсатилган тадқиқотлар хулосалари А.Ғуломовнинг бу борадаги ўша даврда айтган фикрлари тўғри эканлигини яна бир бор тасдиқлади. Буни XXI аср бошларида яратилган «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология» қўлланмасидаги сатҳлараро муносабатлар берилган

ҳолатга [12.Б. 38] А.Ғуломовнинг XX асрнинг 70-йилларида яратилган «Грамматика»нинг «Морфология» қисмидаги фикрлари моҳиятан бир хил эканлигида ҳам кўриш мумкин. Бу «Грамматика»да [11] «Морфология ва лексикология» муносабати, «Морфология ва синтаксис» муносабати, «Грамматика ва тилнинг товуш томони муносабати» каби ҳолатлар аниқ баён қилинганлигини кўраемиз. Сатҳлараро муносабат борасидаги фикрларда ҳам моҳиятан жиддий фарқ қиладиган фикрлар, қарашлар кузатилмайди. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, олимнинг қарашлари ўша тадқиқотчилар учун назарий манба бўлиб хизмат қилди. Бу фикрга ишонч ҳосил қилиш учун А.Ғуломовнинг яна бир иши - «Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари» мақоласини кўриб чиқиш ҳам фойдалидир [2.Б. 37-87].

Яна шу ҳолатга алоҳида эътибор бериш лозимки, А.Ғуломов 50-йиллардаёқ синтаксис ва морфология муносабатлари бўйича қарашларга ўзининг қуйидагича жиддий жавобини беради: «Академик Н.Р.Марр ва унинг тарафдорлари синтаксисни морфологиядан устун санаб, «синтаксис-грамматиканинг етакчи қисми» деган тезисни қўйганлар, тилнинг ҳар бир ҳодисасини синтаксис билан ўлчашни талаб қилганлар, ҳатто, морфологияни тамоман йўқотмоқчи бўлганлар (унинг сўз ясалиши баҳсини лексикага, сўз ўзгариши баҳсини синтаксисга киритмоқчи бўлганлар). Бу «таълимот»нинг тамоман янглиш эканлиги кейинчалик ўз исботини топган». Олим ана шу ўринда морфологиянинг текшириш объектини аниқ белгилаб берган: «Морфология сўзларнинг нутқда ўзгариш қоидаларини белгилайди. Морфологияда сўзнинг тузилиши, сўз формасининг ясалиши текширилади; шунингдек, морфология сўзларнинг маълум белгилар асосида группаларга - туркумларга бўлинишини ҳам текширади. Морфология грамматиканинг бир қисмидир» [2.Б. 4]. XXI асрнинг бошларида яратилган, «янги қарашлар асосида тузилган» деб тан олинган ишларда ҳам морфология борасида А.Ғуломов айтган фикрлар доирасидаги, унинг қарашларига моҳиятан тенг келувчи қайдларни кузатамиз: «Морфологиянинг объекти сўз ўзгариши билан боғлиқ, яъни морфологик структурасидир. Сўзнинг морфологик структураси - грамматик морфема, грамматик морфема системаси - морфологик категория, сўзнинг ўзгариш асосидаги системаси..., сўзшаклнинг ҳосил бўлиш йўл ва усуллари, воситалари, бу воситаларнинг турларидир» [5.Б. 150].

Морфология ва синтаксиснинг муносабати борасида ҳам, юқорида қайд этилган янги қўлланмада А.Ғуломов қарашларини тасдиқловчи фикрлар баён

қилинганлиги кузатилади.

А.Ғуломов «Морфологияга кириш» рисоласида сўз борасидаги қарашларини давом эттириб, сўзнинг структура жиҳатдан туб ва ясама бўлишини, кўпгина сўзларнинг икки ва ундан ортиқ морфемадан иборат бўлишини, сўзнинг ўзаги асосий морфема бўлишини таъкидлайди. Шунингдек, ясама сўзлар ва сўзнинг формалари ўзакка (олим бу ўринда «сўз ясовчи асос» ва «шакл яшаш асоси» маъноларида ҳам ўзак терминини қўллаган) маълум тартибда, изчиллик билан аффикслар қўшиш орқали ҳосил қилинишини, бунда ўзак кўпинча ўзгармаслигини қайд этади-ки, унинг бу қарашлари, ҳозирги кунда ҳам, морфологик сўз ҳақидаги таълимотнинг асосини ташкил этади. Олимнинг «Ўзбек тили агглютинатив тиллар қаторига кирса ҳам, унда кўшимча қўшилганда ўзакнинг ўзгариш ҳоллари ҳам кузатилади. Бундай вақтда сўзнинг ўзак ва аффиксга ажралиши одатдагидан қийинлашади, бошқачароқ бўлади» тарзидаги фикри, фикрнинг сесканмок феъли таҳлили орқали асосланиши, ўзбек тилшунослигида соддалашиш ҳодисаси ҳақидаги концепциянинг вужудга келишини таъминлади. Шунини айтиш керакки, А.Ғуломов «Ўзбек тили морфологиясига кириш» рисоласини 1953 йили яратган бўлса ҳам, шу асрнинг 70-йилларида (1975) ўзбек тилининг илмий грамматикаси тузилиб, унинг «Морфологияга кириш» қисми ҳам шу олим томонидан ёзилган бўлиб, айтиш мумкинки, мундарижаси томомила бошқача тузилган. Демокчимизки, аввалги «Морфологияга кириш» ҳар жиҳатидан тўлдирилган, мукаммаллаштирилган. Олим янгича қарашларни илгари сурган. Буни «Грамматика»да «Морфология - сўз ҳақидаги грамматик таълимот» деган фикрга алоҳида эътибор қаратганлигининг ўзидан ҳам кўриш мумкин[11.Б. 58]. Мана шу «Грамматика»да «Тилнинг грамматик қурилиши ва товуш томонининг муносабати», «Тилнинг грамматик қурилиши ва луғат состави», «Морфология ва лексикология» бўлимлари қайд этилган, ана шу сатҳлар ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, морфология ва синтаксис ҳамда алоҳида ажратилган сўз ясалиши муносабатлари масаласига кенг ўрин ажратилган. Бундан ташқари, «грамматик категориялар», «сўз формалари», парадигматика, лексикализация, грамматикализация тушунчалари моҳияти асосли тарзда очиб берилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

«Сўзнинг морфологик структураси» қисмида «Сўз ва морфема», «Ўзак

ва сўз», «Ўзак ва негиз», «Ўзак ва аффикс» муносабатлари», «Ўзак ва аффиксларнинг фонетик структураси», «Ҳозирги ўзак ва тарихий ўзак» масаласи ва муносабатлари, “Эркин ва боғлиқ ўзак” масаласи, аффиксларнинг келиб чиқиши, таснифланиши: префикслар, аффиксоидлар; сўз ясовчилар, форма ясовчилар, сўз ўзгартувчилар; содда ва қўшма аффикслар; унумли ва унумсиз аффикслар; регулар ва нерегулар аффикслар; омоним, антоним ва синоним аффикслар, уларнинг ўрни, моҳияти, ички хусусиятлари, аффикслар оранжеровкаси, сўзнинг морфологик таркибидаги ўзгаришлар борасида, ҳар бири бўйича алоҳида тадқиқотлар қилиниши муҳим вазифа эканлигини назарда тутиб, улар билан боғлиқ назарий масалаларни муаммо сифатида қўяди ва бу борадаги ўз қарашларини баён қилади (Бизга маълумки, ҳозирги кунга келиб, айтилган ҳодисаларнинг ҳар бири бўйича номзодлик ва докторлик диссертациялари доирасида тадқиқотлар амалга оширилган: М.Жўрабоева “Аффиксал омонимия”; Ё.Тожиев “Аффиксал синонимия” А.Бердиалиев ҳамда Т.Мирзақуловларнинг қўшма аффикслар борасида номзодлик ва докторлик ишлари; “Морфологик ўзгаришлар бўйича” А.Абдуазизов ва А.Нурмоновларнинг монографик тадқиқотлари А.Ғуломов қарашларининг асосли эканлигини ана шу ишлардаги хулосалар тўла тасдиқлайди. Бироқ таъкидлаш жоизки, давр ҳар бир жараёнга ўз таъсирини кўрсатади, шунингдек, илмга ҳам: у ривожланади, қарашлар, ёндашувлар ўзгаради.

Жумладан, XXI асрнинг бошларига келиб, олдинроқ ва сал кейинроқ амалга оширилган ишларга танқидий кўз билан қараш бошланиб, ҳатто кучайиб кетганлигини, аввал ишларда гўё лисон ва нутқ фарқланмай, тилга система сифатида қарамай, ёки тилнинг системалар системаси эканлигини идрок этмай таҳлиллар олиб борилганлигини қайта-қайта таъкидлаш одат тусига кирганлигини кузатамиз. Бу ҳолатнинг олдини олишни назарда тутиб баъзи ишлар амалга оширилди[8; 6. Б.30-37; 4. Б.50-54]. Бу борада академик А.Ҳожиевнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринли деб ўйладик: «...Кейинги вақтларда ўзбек тилшунослигида талабга жавоб бермайдиган, ҳатто ўзбек тилининг амалиёти билан боғлиқ вазифаларни тўғри йўлга қўйишга, амалга оширишга тўсқинлик қиладиган ишлар ҳам юзага келаётганлигидан кўз юмиб бўлмайди»[7.Б. 4]. Худди шу фикрни тасдиқлашга мўлжаллангандек проф. Ё.Тожиев айрим ишларда янгилик сифатида қайд этилган хулосалардан кўпчилиги тилшуносликда айтиб бўлинган, ҳал этилган ҳолатлар эканлигини куйиниб гапиради, айрим фикрларнинг йирик олимлар қарашларига тухмат

характерида айтилаётганлигига муносабат билдиради: «Бошқа ишда: «Бугунги кунгача ўзбек тили лексемалари флектив тиллар лексемалари қонуниятлари асосида ўрганилиб келинди. Бироқ флектив тиллар ҳодисаларидан фарқли ўлароқ, ўзбек тили лексемалари мустақил қўлланиш, маъно англатиш хоссасига эгаллиги билан ажралиб туради. Шу боисдан ўзбек тили лексемалари талқинида унга мустақил қўлланиш хоссасига эга бўлмаган морфемалардан фарқлаб ёндашиш мақсадга мувофиқдир» [3.Б. 40]. Бу фикр умуман ўзбек тилшуносларига тухмат» [6.Б. 34]. Шу ва шу каби муносабатлар ўзбек тилшунослигини турли журнал ва бошқа нашрларда кўзга ташланиб келмоқда.

ХУЛОСА

Умуман олганда “сўз” тўғрисида ва унинг таҳлилга тортилувчи жиҳатлари олимларимиз томонидан турлича талқин этилган. Бу борада А.Ғуломов, А.Ҳожиёв, Ё.Тожиёв ва бошқа олимларнинг илмий хулосаларига тўталиб ўтдик. Лекин ўзбек тилшунослиги сўз ва унга муносабат масаласи ҳали ханузгача мунозараларга сабаб бўлмоқда. Чунки бу боада орлиб борилаётган илмий тадқиқотлар юзасида олимларимизнинг фикрлари бир бир хил эмаслигига гувоҳ бўламиз.

REFERENCES

- 1.Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. –Тошкент: Фан, 1953.
- 2.Ғуломов А. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари // А.С.Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтига асарлари. 1-китоб. –Тошкент: ЎзФАН, 1949.
- 3.Менглиёв Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. док. дисс. авт. -Тошкент, 2002.
- 4.Нурмонов А. Лингвистик таълимотнинг янги босқичи // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2008, №6. –Б.50-54.
5. Сайфуллаева Р.ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек тили. -Тошкент, 2007.
- 6.Тожиёв Ё. Ҳозирги ўзбек тилшунослигига бир назар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2008, №2. –Б.30-37.
- 7.Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Тошкент: Фан, 2010.
- 8.Ҳожиёв А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2004, №1-19.
- 9.Sharipov F.G. Attitude to the plural affix in Uzbek language // Buxoro davlat universiteti Ilmiy axboroti. –Buxoro. 2021. №1. –Б.50-64.

10. Шаҳобиддинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида ақс этиш. Док. дисс. автор. -Тошкент, 2001.

11. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент: Фан, 1976.

12. Ўзбек тили назарий грамматикаси. –Тошкент: Фан, 1975.